

SZOCIÁLPOLITIKA ÉS HADIGONDOZÁS AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚBAN Állami intézkedések, magánakciók és a fóti „mintaintézmények”

Az első világháború nemcsak a hadtörténetben nyitott új fejezetet: a hadviselő államoknak a modern háború sikeres megvívása érdekében hozott intézkedései soha nem látott mértékben, mondhatni drámai módon felforgatták a társadalmi viszonyokat. A katonáskodásra kötelezett férfiak kivonása a hátországból családok ezreit sodorta nehéz szociális helyzetbe, az évekig elhúzódó harcok pedig a gépesített hadviselés körülményei között soha nem látott embervesztéssel jártak. Az új típusú háború velejárájaként, egyben az állam megváltozott szerepére utalva jelentek meg olyan új fogalmak, mint a hadigazdaság és a hadigondozás.

Háborús embervesztés és a hadigondozás fogalma

Az első világháború Magyarország számára története legnagyobb veszteségekkel járó időszakát hozta. Az öt évig tartó hadakozás hatalmas véráldozatot követelt a lakosságtól, magyaroktól és nem magyaroktól egyaránt. A háborús embervesztésre nem állnak rendelkezésre teljesen pontos adatok, a szakirodalomban hol eltérő számításokkal, hol becsült és kerekített adatokkal találkozhatunk. A KSH 2014-ben kiadott összeállításában,¹ melyben a szerzők a Nagy Háború demográfiai hatásait elemezték a történelmi és a trianoni Magyarország vonatkozásában, Mike Gyula 1927-ben publikált tanulmányára támaszkodtak a háborúban részt vett katonák és az elesettek létszámának meghatározásakor.² Ez alapján a következő főbb veszteségadatokkal számolhatunk, kerekített számokat, illetve arányokat meg-

¹ *Háborúk, válságok, diktatúrák demográfiai hatásai. I. A Nagy Háború.* KSH, 2014. https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/haboruvalsg/nagy_haboru.pdf (utolsó letöltés ideje: 2022. november 11.).

² A Mike-féle tanulmány előzménye, hogy az 1920-as években a veszteségek pontosabb felmérése érdekében a magyar belügyminisztérium háborús veszteségekkel és a hadisírok ügyével foglalkozó III. osztálya számításokat végzett a háború végéig működő közös hadügyminisztérium és a magyar honvédelmi minisztérium adataira, s egyéb forrásokra támaszkodva. Ezeket az eredményeket tette közzé Mike a *Statisztikai Szemle* 1927. évi 7. számában. Mike több táblázatot közöl a történelmi és a trianoni Magyarországra vonatkozóan, és tanulmányában kitér a veszteségszámítás módszertanára is. A számítás során a hadügyminisztérium veszteséglajtrómaiból nyert adatokat kiegészítették a halottnak tekinthető eltűntek és a hadifoglyok becsült adataival. Mike Gyula: A Magyar Birodalom és a mai Magyarország vérvesztése a világháborúban. *Magyar Statisztikai Szemle*, 1927. 7. sz. 624–633.

adva: a világégés öt éve alatt a Monarchia hadvezetése összesen 8,3 millió főt mozgósított, s ebből 1,5 millió életét veszítette. A mozgósítottak birodalmon belüli területi megoszlása a következő: 4,5 millió került ki az osztrák területekről, 3,6 millió a Magyar Királyságból (beleértve Horvátországot is), 214 ezer fő Bosznia-Hercegovinából. Az elhalálozott katonák közül 820 ezer az Osztrák Császárság, 661 ezer a Magyar Királyság területéről vonult be, további 43 ezer fő pedig Bosznia-Hercegovinából. Életét áldozta csaknem minden ötödik katona, a veszteségi arány birodalmi szinten és a Magyar Királyság tekintetében egyaránt 18,3%-os.³

A veszteséglistán szerepelnek még az elesetteken kívül a sebesültek és a hadifogságba esett, illetve az eltűnt katonák is. Mike Gyula adatai szerint a Monarchia egészét tekintve a fogságba kerültek száma közel 1,7 millió volt, a sebesülteké pedig meghaladta a 1,8 milliót, míg a Magyar Királyság területéről behívott katonák közül 743 ezer megsebesült, s közel ugyanennyi, 734 ezer fő esett hadifogságba.⁴ A Magyar Királyság háborús embervesztésének mértékéről elmondható, hogy a bevonult katonák mintegy 18,3%-a elesett, 20,6%-a megsebesült, 20,4%-a hadifogságra jutott, összességében tehát jóval több, mint a katonák fele, közel 60%-a (59,3%-a) került fel a veszteséglistára. Létszámát tekintve ez a sokaság együttesen több mint 2,1 millió főt tesz ki. A milliós embervesztés az állam számára nemcsak azt jelentette, hogy folyamatosan pótolni kellett a kieső férfiakat a frontokon újabb és újabb korosztályok behívásával, hanem azt is, hogy az elesett katonák nagyszámú hadiárvét és hadiözvegyet hagytak maguk után, akik támogatásra szorultak, akárcsak a távollévő hadifoglyok családjai, ezen kívül a sebesültekről, főként a súlyos sérültekről, hadirokkantokról is gondoskodni kellett.

A háború kitörésekor a magyar kormány a nemzethez intézett kiáltványában mindenkitől hazafias hűséget és erőfeszítéseket kért, beleértve a harctéri áldozatot, a hátországban pedig többletmunkát a bevonultak helyett. Helytállást várt az ország minden lakosától, felekezettől és nemzetiségtől függetlenül, cserébe min-

³ Az is kiderül a számításokból, hogy a Magyar Királyság népességarányosan valamivel nagyobb áldozatot vállalt, mint a birodalom másik fele. A Monarchia össznépeességének 40,7%-át adó Magyar Királyság területéről hívták be a katonák 43,4%-át. Hasonlóképpen az elesetteknek is mintegy 43,4%-a került ki innen, azaz a véráldozat is jobban sújtotta Magyarországot. A teljes lakossághoz viszonyítva a mozgósított és az elesett katonák aránya a birodalom három egységében a következőképpen alakult: A mozgósítottak aránya a Magyar Királyságban 17,2%, az Osztrák Császárság területén 15,6%, Bosznia-Hercegovinában 12%, míg az elesettek aránya a Magyar Királyságban 1,81%, az Osztrák Császárság területén 1,72%, Bosznia-Hercegovinában 1,63%. Mike: i. m. 627.

⁴ Mike: i. m. 627. A Monarchia sebesülést szenvedett és hadifogságba esett katonáival kapcsolatban magasabb létszám adatokkal is találkozhatunk, lásd például: A magyar honvédség az első világháborúban. In: *Magyarország a XX. században. I. köt.* Szerk. Kollega-Tarsoly István. Szekszárd, 1996. <https://mek.oszk.hu/02100/02185/html/54.html> (utolsó letöltés ideje: 2022. október 11.). A Magyar Királyság elesett és sebesült katonáira, továbbá hadifogly-vesztésére vonatkozóan Mike adatait vette át, s közölte az első világháborút tárgyaló művében a háború utáni korszak jeles szakírója, lásd Julier Ferenc: *1914–1918. A világháború magyar szemmel.* Budapest, 1933. <https://mek.oszk.hu/02200/02221/html/8.html> (utolsó letöltés ideje: 2022. október 11.).

denkinek védelmet és támaszt ígért: „A kormány megtesz mindent az ország rendjének, nyugalmanak, a hazához hű polgárok élet- és vagyónbiztonságának oltalmá-
ra. A bizalom és a megnyugtatás szavával fordul faji és vallásfelekezeti különbségek
nélkül mindenkihez. Támaszt nyújt mindenkinek és segítséget vár mindenkitől.
Segítséget az ország nem magyar ajkú polgáraitól is. [...] Egy szebb, jobb, boldogabb
jövő alapjait vethetik meg az áldozatkész hazafiúi hűség cselekedetei.”⁵

Bár a Monarchia katonai és politikai vezetése sikeresen és gyorsan véget érő
háború reményét keltette széles rétegekben, a sajtó pedig csupa lelkes bevonulóról
adott hírt az első hetekben, azonban ahogy a harcok elhúzódtak, úgy lett egyre
nyilvánvalóbb a háború negatív, pusztító hatása. Ahogy a férfiak egyre nagyobb
számban vonultak be, úgy hárult egyre több teher az otthon maradt nőkre.
Feleségek, anyák vállaltak korábbi férfis szerepeket, a falvakban a nehéz mezei mun-
kákat is az asszonyoknak kellett elvégezni. Sok nő életében először kényszerült
munkavállalásra, ám számos esetben megoldhatatlan gondot jelentett számára kis-
gyermek elhelyezése. Sok család kereset és jövedelem nélkül maradt, ami tömeges
elszegényedéshez és nélkülözéshez vezetett.

A Magyar Vöröskereszt jelentős intézményi háttért épített ki a világháború ide-
jén, s több egészségügyi intézményt is működtetett. Feladata volt többek között a
tábori kórházak és kiegészítő kórházak szervezése, a sebesültek szállítása és a képzett
ápolónők biztosítása. Tájékoztató irodát hozott létre, amely a harctéren szolgáló
katonák hollétéről és állapotáról nyújtott információkat, továbbá irányította a
Hadifoglyokat Gyámolító és Tudósító Hivatalt, amely a hadifogságba jutott
magyar, illetve idegen katonák sorsáról informálta a hozzátartozókat. Részt vett
adományok közvetítésében, valamint szükségkórházak fenntartásában, élelmezé-
sében is.⁶

A háború alatt az állami szociálpolitika fókuszába a háború kárvallottjairól való
gondoskodás került, s annak legfontosabb, legtöbb figyelmet és forrást igénylő
teendőjévé a hadbavonultak családjainak segélyezése, a hadirokkantak ellátása,
továbbá az elesett katonák családtagjai (hadiözvegyek, hadiárvák) megsegítése
vált.⁷ Magyarországon 1917-től használták az előbbi feladatokra a hadigondozás
fogalmát, a német *Kriegsfürsorge* kifejezés mintájára képzett szóösszetétellel.⁸ A
hadigondozás az államszervezetben a szociális igazgatás körébe tartozott, s a kora-
beli felfogás szerint mindazokat a kedvezményezettjei közé sorolták, akik a háború
miatt nagyobb kárt szenvedtek és ezért részükre állami segély vagy egyéb támoga-
tás járt. A hadigondozás kérdésével foglalkozó történeti irodalom azonban általá-

⁵ A magyar királyi kormány kiáltványa a nemzethez. Budapest, 1914. július 28. *Alkotmány*, 1914. XIX. évf. 177. sz.

⁶ Korabeli hivatalos nevén: Magyar Szent Korona Országai Vörös-Kereszt Egylete.

⁷ Heller Farkas: *Magyarország szociálpolitikája*. Budapest, 1923, 166.

⁸ Parádi Jenő: Hadigondozásunk. *Magyar Szemle*, 24. k. (1935) 5–8. sz. 209.

ban szűkebb értelemben használja fogalmat, többnyire csak a fent említett főbb célcsoportok megsegítését értve rajta.

A hazai hadigondozás 1917-ben létesült szervezete, amelyet az 1917. évi M. E. számú rendelet alapján alakítottak meg, rendszeresen támogatandó egységnek a háború következtében – a családfő bevonulása, eleste vagy megrokkánása miatt – rosszabb sorba jutott családot tekintette, s ezen elv alapján a hadirokkant-ellátásba belefoglalták a rokkantak családtagjait is.⁹ Átfogó hadigondozási törvény azonban a háború alatt nem született, és pontosan a fogalmat sem definiálták, így annak szűkebb és tágabb értelmezése is elterjedt.

A tágabb értelmezést képviselte Petri Pál, aki 1917-ben úttörő munkát írt a magyar hadigondozás kialakulásáról és akkori helyzetéről, amelyet hivatalnokként közlelő ismert. Petri a háború kitörésekor a Miniszterelnökség nemzetiségi ügyosztályát vezette, majd hosszú frontszolgálat után, 1916 januárjában betegen tért haza. Később részt vett a hadigondozás megszervezésében, s maga is foglalkozott hadirokkantak, hadiözvegyek és hadiárvák ügyeivel. *A magyar hadigondozás történetének vázlatja* címmel 1917-ben megjelent munkájában a következő idevágó álláspontot fejtette ki: „Nézetünk szerint a hadigondozás alanyai nemcsak a hadirokkantak, hadiárvák és hadiözvegyek és a hadbavonultak családtagjai, hanem mindazok, akiket a háború következtében egészségükben, vagyonukban, vagy bármi más módon veszteség ért.”¹⁰ Ennek ellenére összeállításában ő is csak a fő célcsoportokkal, a hadiárvakkal, a hadiözvegyekkel, a hadirokkantakkal, valamint a katonáskodó családfőt nélkülöző családtagok gondozásával kapcsolatos kérdéseket tárgyalta, kiegészítve ezt a hadigondozással foglalkozó szervezetek ismertetésével.

Ugyancsak tágan értelmezte a hadigondozás kérdéskörét Heller Farkas, az európai hírű közgazdász, műegyetemi tanár, a magyar szociálpolitikai gondolkodás egyik kiemelkedő alakja, aki 1918-ban *Hadigondozásunk fejlődése* címmel közölt cikket a *Magyar Társadalomtudományi Szemlében*.¹¹ Heller a hadigondozás feladatkörébe sorolta a szociális gondoskodás minden lényeges, szélesebb csoportokat érintő témakörét, amely a háborúval összefüggésben merült fel, beleértve nemcsak a segélyezést, a természetbeni javakkal való ellátást, hanem a segítségnyújtás olyan formáit is, mint a jogi tanácsadás, pártfogás, információs segítségnyújtás. Heller megjegyzi, hogy a hadigondozás ágazatait és lényeges elemeit azért is nehéz meghatározni, mert „a háború alatt egész terjedelmükben csak fokozatosan bontakoztak ki, és ez áttekintésüket eleinte nem kevésbé nehezítette”.¹²

⁹ A hadirokkantak állami támogatásban, például nevelési segélyben részesülő gyermekeire használták később a hadigyamolt fogalmát.

¹⁰ Petri Pál: *A magyar hadigondozás történetének vázlatja*. Budapest, 1917. 4.

¹¹ Heller Farkas: *Hadigondozásunk fejlődése*. *Magyar Társadalomtudományi Szemle*, 1918. 1. sz. 6–21.

¹² Heller: *Hadigondozásunk fejlődése...* 8.

A hadisegélyezés szabályozása és a háború kihívása

A háború kitörésekor az első és legfontosabb feladatot a katonai szolgálatot teljesítő férfiak családjáról való gondoskodás képezte. Erre szolgált a hadisegély, amelyre az érintett családok az első naptól jogosultak voltak. Az állam számára háború idejére a segélyezési kötelezettséget ugyanis törvényi rendelkezések írták elő, melyek még békeidőben, több évtizeddel korábban megszülettek. Ilyen volt az 1875. évi LI. törvénycikk¹³ a közös hadsereg és a haditengerészet, valamint a magyar királyi honvédség katonai ellátásáról, továbbá az 1880. évi XXVII. tc., mely külön alap létesítését írta elő a rokkantak ellátásának javítására, valamint a mozgósítás alkalmával behívott katonaköteles férfiak „gyámoltalan” (azaz kereső nélkül maradt) családjainak segítésére. Az 1882. évi XI. tc. úgy intézkedett, hogy a hadisegélyezés alapjául a bevonult lakhelyére mindenkor megállapított katonai átvonulási illeték az irányadó. Az 1887. évi XX. törvénycikk gondoskodott a közös hadsereg és a haditengerészet, valamint a magyar királyi honvédség özvegyeinek és árváinak ellátásáról. A törvénycikkekben meghatározták a sebesülés és a rokkantság esetére az ellátási formákat, de a szabályozás kiterjedt az időskori ellátásra és a hozzátartozók jogosultságára is.

A korábban meghozott rendelkezések hiányos és elavult volta már a háború előtt nyilvánvalóvá vált, amit újabb jogszabályokkal igyekezett az állam korrigálni. Az 1907. évi XVI. tc. 50%-kal felemelte a hadiözvegyek ellátását, az 1912. évi LXVIII. tc. pedig kimondta, hogy a hadiszolgálatra kötelezett, vagy önkéntesen szolgáltra, munkára jelentkezett polgári személyeknek is joguk van katonai ellátásra szolgálat következtében beállt keresetképtelenség esetén, illetve családjuk jogosult támogatásra a személy elhalálózását követően.

Bár a háború kitörése előtt számos jogszabályi előírás létezett a háború negatív szociális következményeinek orvoslására, ám azok részben elavultak, s a legnagyobb problémát az jelentette, hogy teljesen hiányoztak a megfelelő intézményi keretek nagyszámú esetek kezelésére. Így a világháború kitörése, illetve a harcok során hamar bekövetkező tömeges veszteségek szinte teljes készületlenségben érték az országot, illetve a kormányzatot. A hatályos törvény szerint a hadisegélyre szoruló családok összeírását például a Belügyminisztériumnak kellett volna végrehajtania, míg a jogosultság elbírálása a Honvédelmi Minisztérium, az összeg kiszámítása a Pénzügyminisztérium feladata volt, ám ezekhez a feladatokhoz a minisztériumok nem rendelkeztek megfelelő apparátussal. Ezért a kormány a háború kitörését követően úgy intézkedett, hogy az összeírást a községi előljárókra, az elbí-

¹³ 1875. évi LI. törvénycikk a közös hadsereg (haditengerészet) és a m. kir. honvédség egyéneinek katonai ellátásáról. <https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=87500051.TV&targetdate=&printTitle=1875.+%C3%A9vi+LI.+t%C3%B6rv%C3%A9ny+cikk&referer=1000ev> (utolsó letöltés ideje: 2023. január 11.).

rálást a járási főszolgabírókra bízta, míg a kiszámítást és a kimutatás elkészítését pedig a pénzügyigazgatóságokra ruházta át az 1914. évi XLV. törvénycikkkel.¹⁴

Ugyanez a törvény a segélyezésre jogosultak körét is ágította. Az 1882. évi XI. tc. értelmében ugyanis csak a szolgálatra behívott törvényes neje, gyermekei és unokái, felmenői, apósa, anyósa és testvérei tarthattak igényt segélyre, ha ellátásukat egészben vagy részben korábban a behívott keresete fedezte. 1914-ben a fenti törvénnyel az igényjogosultságot kiterjesztették a házasságon kívül született, valamint a mostoha gyermekekre, a mostoha szülőkre és mostoha testvérekre, továbbá az olyan gyermekre, akit az állami gyermekvédelem helyezett el a bevonult családjában, sőt az örökbefogadott gyermekekre is, amennyiben az örökbefogadás a háború előtt történt.

A hadisegélyezés alapproblémája egyrészt az volt, hogy törvényileg relatíve alacsony volt a meghatározott összeg. A másik probléma az volt, hogy az állami segélyre jogosult családok szociális helyzete, így a szükséges pénzbeli segély mértéke is különböző volt. Általánosságban azt lehet mondani, hogy a családok túlnyomó többsége esetében a hadisegély összege nem volt elégséges, így nem tudta megállítani az anyagi helyzet romlását, ami egyébként célja lett volna. Pótlólagos segélyek engedélyezésével kísérelték meg orvosolni a problémát, de ez is hosszadalmas és inkább kivételes procedúra volt. A hadisegély elégtelen volta miatt kezdettől rá voltak utalva a nélkülöző csoportok a karitatív szervezetek adományaira. A hadisegélyezés következő problémája az volt, hogy hivatalos körök döntöttek róla, melyeknek nem voltak kellő helyi ismeretei, miközben a segélyek méltányosabb megállapításához számos olyan körülmény ismerete szükséges lett volna, amit csak helyben, leginkább társadalmi szervezetek bevonásával lehetett volna tisztázni.¹⁵

A hadisegélyek kiutalását ugyan megpróbálták egyszerűsíteni, hogy hamarabb hozzá lehessen jutni, sajnos nem nagy sikerrel.¹⁶ A segélyezés mindig is a visszaélések melegágya volt, s bár a törvényi szabályok tartalmaztak ezek megakadályozását célzó intézkedéseket, ám ezek is csak felemás sikerrel jártak. Több esetben előfordult az is, hogy a behívott katonák családtagjai felhagytak korábbi foglalkozásukkal, csak azért, hogy segélyben részesüljenek.

A hadisegélyről az érintett családoknak eleinte alig volt információjuk, sőt egyesek semmit sem tudtak róla. Így a segélyezéssel együtt a háború elején rögtön felmerült hadigondozási feladatként (bár a fogalmat még nem használták) az illető családok tájékoztatása és jogi tanácsokkal való ellátása.¹⁷ A hirtelen elrendelt moz-

¹⁴ 1914. évi XLV. törvénycikk a mozgósítás esetén bevonultak gyámol nélküli családjainak segélyezését szabályozó 1882. évi XI. törvénycikk kiegészítése és némely rendelkezésének módosítása tárgyában. <https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=91400045.TVI&targetdate=&printTitle=1914.+%C3%A9vi+XLV.+t%C3%B6rv%C3%A9ny+cikk+indokol%C3%A1sa&referer=1000ev> (Utolsó letöltés ideje: 2023. január 11.).

¹⁵ Heller: *Hadigondozásunk fejlődése...* 9.

¹⁶ Heller Farkas: *Magyarország szociálpolitikája*. Budapest, 1923, 162.

¹⁷ Heller: *Hadigondozásunk fejlődése...* 9.

gósítás ugyanis egyik pillanatról a másikra ragadta ki a férfiakat a megszokott életkeretekből, többnyire családokból. Az eltartó nélkül maradt családoknak, illetve a bevonultak asszonyainak kezdetben egyáltalán nem voltak ismeretei a háborúból adódó változásokról, s miközben a katonai szolgálatra kötelezett férj egyes ügyei félbemaradtak, a feleség nem tudta hova forduljon, s milyen eljárás keretében kaphat anyagi vagy egyéb segítséget.

A háború kárvallottjai és a jótékonyági akciók

A harcolók és a sebesültek iránti szolidaritás megnyilvánulásaként a háború kitörését követően az utcákon gyűjtőperselyeket állítottak fel, amelyek forgalma kezdetben meglehetősen nagy volt, akárcsak a különféle karitatív célú rendezvények (bálok, koncertek) látogatottsága, melyek a háború okozta bajok enyhítésére magánkezdeményezésként indultak. Közvetlenül a háború kitörését követő hetekben, hónapokban, amikor a kormányzat szociális téren feltűnően késlekedett, jótékonyági szervezetek, jellemzően nőegyletek mozdultak meg, hogy segítsék a nélkülözőket. Tagságuk viszonylag csekély létszáma, anyagi erejük és befolyásuk szűkös volta miatt azonban korlátozottak voltak a lehetőségeik, így elsősorban egy-egy településen, helyben tudtak eredményt elérni. Figyelemre méltó jótékonyági tevékenységet fejtettek a hazai egyházi szervezetek is, a Katolikus Karitászt például meleg ruhát, élelmiszerrel látta el a munkanélküli nőket, a kereső nélkül maradt családokat.

A karitatív munka és a jótékonyági programok szervezése, megvalósítása terén kiemelkedő szerepet játszott József főherceg felesége, Augustza főhercegnő, aki már 1914. augusztus 6-án segélyalapot hozott létre. Az Augustza-Gyorssegélyalap támogatta a frontra vezényelt katonákat és családjaikat, a sebesülteket, a rokkantakat, a rászorult családokat, és csakhamar országos jelentőségre tett szert.¹⁸ Képviselői piros karszalagot viseltek, amelyen „A bánat és nyomor enyhítésére” aranybetűs felirat állt. A hangsúlyt a segélyezés gyorsaságára helyezték, ami nagy jelentőséggel bírt egy olyan időszakban, amikor fokozottan igaz volt a közmondás: Kétszer ad, aki gyorsan ad. Első kezdeményezéseik egyike az 1914. augusztus 11-én elindított *Aranyat Vasért-mozgalom* volt, melynek felhívása szerint a jótékonykodók ékszereiket vasból készült, *Pro Patria 1914* (később *Pro Patria 1914–15*) feliratú emlékgyűrűre cserélhetik. A beérkezett ékszerekből rendszeresen rendeztek jótékonyági aukciókat, s az így befolyt összeget ajánlották fel a nélkülözők számára. Az akció meghirdetését néhány nap múlva, augusztus 15-én segélybélyeg kiadása követte. A *Pro Patria* gyűrűk viselése hamar divatba jött, s azt sokan nem is ékszerrel, hanem pénzadománnyal váltották meg, az uralkodó például ötezer koronával.

¹⁸ Az Augustza-alap tevékenységéhez lásd Szoleczky Emese – Kreutzer Andrea: Az Augustza Gyorssegély-alap tevékenységéről. *A Hadtörténelmi Múzeum értesítője*, 2011. 12. sz. 17–22.

1914. szeptember 24-én jött létre az alap igazgatósága Augustza főhercegnő védnöksége mellett, olyan közismert személyek részvételével, mint Csernoch János bíboros, hercegrímás (díszelnök), Bárczy István, Budapest polgármestere és Lánczy Leó bankvezérigazgató (elnökök), Lónyay Sándorné írónő (ügyvezető igazgató). 1914 szeptemberéig az alap csak pénzadományt osztott, 1914 októberében került sor a *Téli ruhát a szegényeknek!* segélyakcióra, amit később évente megrendeztek. Ugyanez mondható el a *Katonák karácsonya* akcióról, ami első alkalommal 1914. november 2-án került megrendezésre azzal a céllal, hogy karácsonyi csomagot küldjenek a harctérre a katonáknak ládában, illetve dobozban, együttműködésben a szállítást szervező Hadsegélyező Hivatallal. A csomagok tartalmaztak mézeskalácsot, cigarettát, szivart, kétszersültet, csokoládét, szappant, tábori levelezőlapot és ceruzát.¹⁹ 1914-ben és 1915-ben az elesettek árvái és a sebesült katonák hozzátartozói – mintegy ezeröttszáz család – az alap központi helyiségében felállított karácsonyfa alatt vehették át ajándékaikat: téli ruhát, játékokat és élelmiszert. Az adományok jelentősebb része az arisztokrácia és a tehetős gyárosok, nagypolgárok támogatásából származott, de a középosztály számos tagját is sikerült az adományozásba bevonni.

Az alap munkájának támogatásában két módon lehetett részt venni. Először is önkéntes munkatársként bárki áldozhatta szabad idejét és energiáját a nemes célra, közreműködve az adományok összegyűjtésében és szétosztásában, illetve a rendezvények megszervezésében, hírül adásában, továbbá az alap által fenntartott intézményekben, például a kórházi segédmunkákban, vagy a pénzügyi-gazdasági apparátusban és az adminisztrációban, hozzájárulva az alap szakszerű és átlátható működtetéséhez, ami határozott törekvés volt. Másrészt, aki nem kívánt aktív tagja lenni a szervezetnek, támogathatta az alap munkáját a rászorulóknak juttatott természetbeni és pénzbeli adományokkal, akár alkalmoszerűen, akár rendszeresen, akár nagyobb, akár kisebb összegekkel. A tömeges adakozást azonban az első évtől egyre inkább az alap által szervezett nagyobb szabású rendezvények, látványosságok belépődíjaiból beszedett összegek váltották fel. Ezek sorát 1915 augusztusában a *Pasaréti lövészárók* néven hirdetett szabadtéri hadikiállítás nyitotta meg, amelyet a nagyérdemű három hónapon keresztül belépődíj ellenében látogathatott 10-től 22 óráig.²⁰

Ahogy az alap tevékenysége szélesedett, úgy specializálódott is, részlegei, osztályai jöttek létre különböző helyszíneken. Kórházakat alapítottak, sőt kórházvontatot is működtettek. 1915 februárjában szerelte fel az alap az Augustza-mentővontatot, amely legkorszerűbb és legnagyobb kórházvontatnak számított a Monarchia területén. Alexander Krobotin hadügyminiszter bocsátotta rendelkezésre a 264

¹⁹ Molnár Zoltán: Karitatív tevékenység a Nagy Háború idején Magyarországon, valamint Nagy-Britanniában és Franciaországban. *Hadtudományi Szemle*, 14. (2021) 3. sz. 122.

²⁰ Szoleczky Emese: *A pasaréti lövészárók*. „Budapest és környéke közönségének legkellemesebb és tanulságos kirándulólhelye”. In: *Történeti Muzeológiai Szemle 11*. Szerkesztők: Ihász István, Pintér János. Budapest, 2011, 251–274.

méter hosszú szerelvényt, amihez 10-15 pótkocsit lehetett kapcsolni, s egyszerre 800 sérült szállítására volt alkalmas.²¹ A vonat a Monarchia fennállásának végéig szállította a sebesült katonákat, összesen közel hetvenezer főt. Kőbányán szükségkórházat hoztak létre, melyet később, 1919-ben vagonlakó menekültek részére szükség-lakóteleppé alakítottak át. A kórház és a telep is Augustza nevét viselte. 1915 nyarán indították az Augustza-Rokkantalapot a május elseji „Füsttelen napon” befolyt adományokból. Az akció lényege induláskor az volt, hogy ezen a napon a Városligetben, a Korzón, a Margitszigeten és más forgalmasabb helyeken, kávéházakban úgynevezett füsttelen jelvényeket árultak az Augustza-alap hölgyei. A jelvények ára 20 fillértől 10 koronáig terjedt, melyek megvásárlásával azok viselői egy napi dohányköltségüket „váltották meg” a rokkantak javára, s gomblyukba tűzve viselhették a jelképes papírvirágot.²² Már az első napon 75 település csatlakozott a kezdeményezéshez, majd a következő hetekben, hónapokban számuk megsokszorozódott. Az Augustza-alap tevékenységének jelentőségét mutatja, hogy csak az első évben több mint 185 ezer korona készpénzsegélyt osztottak ki, míg a természetbeni adományok többmillió értékét képviseltek.²³

A hadsegélyezés problémái és a Hadsegélyező Hivatal létrejötte

Az idő előrehaladtával egyre több panasz merült fel azzal kapcsolatban, hogy a segélyezés mértéke nem elegendő. Kétségtelen, hogy a tőlünk fejlettebb nyugati országok kormányai lényegesen magasabb segélyösszegeket tudtak folyósítani, s a dualista birodalom másik, osztrák fele is több segélyt fizetett. Magyarországon különösen a korábbi viszonyok alapján megállapított katonai ellátás volt elégtelen. A kormány is belátta, hogy javítani kell a helyzeten, s az 1915. évi XV. tc.²⁴ a rokkant katonák, valamint az elesett katonák „hátrahagyott” családtagjainak segélyeit újra szabályozta. Az 1916. évi XVIII. tc. a mozgósítás folytán bevonult tanítók és nevelők, valamint azok özvegyei és árvái kivételes ellátásáról intézkedett. Az 1917. évi IX. tc.²⁵ az elesettek gyermekei után járó segélyeket emelte meg. A kormány

²¹ Molnár: *Karitatív...* 124.

²² *Az Újság*, 1915. május 2.

²³ *Az Újság*, 1915. december 25., Molnár: *Karitatív...* 123.

²⁴ 1915. évi XV. törvénycikk az 1915–16. költségvetési év első hat hónapjában viselendő közterhekről és fedezendő állami kiadásokról. <https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=91500015.TV&targetdate=&printTitle=1915.+%C3%A9vi+XV.+t%C3%B6rv%C3%A9nycikk&referer=1000ev> (utolsó letöltés ideje: 2023. január 11.).

²⁵ 1917. évi IX. törvénycikk az 1917–18. költségvetési év első hat hónapjában viselendő közterhekről és fedezendő állami kiadásokról. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=91700009.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D38> (utolsó letöltés ideje: 2023. január 11.).

országos hadiárvaalapot létesített a háborúban elesettek árvái nevelésének segélyezésére, s állami forrásból is támogatta az alapot.

A kormány a bevonultak családtagjainak segélyezésén igyekezett javítani. Már az 1914. évi 130.000 sz. pénzügyminiszteri rendelet megengedőbben kezelte a kérdést, az 1916. évi 138.000 sz. pénzügyminiszteri rendelet pedig lehetővé tette, hogy a családok segélyét a hadbavonult napi kereseténél magasabb összegben is meg lehessen állapítani, másrészt a nyolc évesnél fiatalabb gyerekek ne csak fél, hanem teljes összegű segélyben részesüljenek. E rendelkezések teljesen indokoltak voltak, hiszen a korábban megállapított segélyek értéküket veszítették, főként 1915 második felétől, amikor a megélhetési viszonyok drasztikusan romlani kezdtek.

Bár a segélyek elégtelen volta miatti panaszok nagyon is jogosak voltak, el kell ismerni, hogy a kormány nem volt könnyű helyzetben, mert a segélyek kezdettől fogva igen nagy terhet róttak az állami költségvetésre. Az 1914. évi XLV. tc. indokolása körülbelüli napi egymillió koronában állapította meg a bevonultak családtagjai segélyezésére szükséges összeget. Ugyanakkor a beérkező panaszok és számos sajtócikk tanúsítja, hogy a végrehajtásban igen sok volt a visszás jelenség. A nagyobb vállalatok által önként fizetett segélyeket az állam által nyújtott segélyek csökkentésére használták fel. A napi megélhetést sem fedező segélyösszegek alacsony volta és a késedelmes kiutalás jogos panaszra adott okot. A kormány sajnos nagyon későn ismerte fel annak a szükségességét, hogy a hadisegélyezést a késlekedő és a rászorultakkal szemben gyakran érzéketlenné tünő eljárásságok kezéből ki kell venni, és bizottságokra kell bízni, a hadigondozás céljára pedig az országos hatóságoktól a községekig lenyúló külön szervezetet kell létesíteni, amely útbaigazítással is ellátja a segítségre szorulókat, illetve képviseli az érdekeiket is.

Az elhúzódozó harcok annyi emberi veszteséget és nyomorúságot okoztak, amit a kormányzat sem nézhetett tétlenül, látható volt, hogy a szerteágazó, de sok esetben csak alkalmi magánakciók az adott keretek közt nem tudják a rászorulóknak szélesedő körét átfogni, s a nehéz sorsokon tartósan enyhíteni. Megérett a felismerés, hogy a segélyezés sokágú feladatai központi koordinációt és apparátust igényelnek. 1914. augusztus 14-én központi döntés alapján a közös hadügyminiszter, a magyar honvédelmi miniszter és az osztrák honvédelmi miniszter az egész fegyveres erőre kiterjedő önkéntes segélyezés központi hatóságaként Budapesten és Bécsben egy-egy hivatalt szervezett. Így jött létre a Magyar Királyi Honvédelmi Minisztérium Hadsegélyező Hivatala a magyar fővárosban.²⁶ A hivatal hatásköre kiterjedt az önkéntes segítségnyújtás minden nemére, kivéve a beteg- és sebesültápolást, ugyanis ezt a feladatot a Vöröskereszt kapta, valamint a behívott katonák családjának segélyezését, amit a korábbi jogszabályi előírások állami feladatként írtak elő, költségvetési forrásból. A Honvédelmi Minisztérium keretében létrehozott új hivatal érintetlenül hagyta az addig megalakult szervezetek és gyűjtőhelyek működését,

²⁶ Babucsné Tóth Orsolya: A M. Kir. Honvédelmi Minisztérium Hadsegélyező Hivatala. *Történeti Muzeológiai Szemle*, Budapest, 2010, 147–168.

ugyanakkor felszólították mindazon egyéneket, egyesületeket és bizottságokat, amelyek a hadisegélyezésben a továbbiakban is közre kívántak működni, hogy forduljanak hozzá.

A Hadsegélyező Hivatal tevékenységi körébe tartozott gyűjtési akciók, jótékony célú rendezvények szervezése, illetve azok összefogása, az együttműködés a különböző karitatív szervezetekkel, valamint az önkéntes segélynyújtás keretében gyűjtött magánadományok kezelése és kiosztása. A beteg és sebesült katonák gondozása a Vöröskereszthez tartozott, ám a sebesült katonák, az elhunyt hősi halottak hozzátartozóit a Hadsegélyező Hivatal támogatta, s a befolyt pénzekből növelte a hadiözvegyek és a hadiárva alapját. Ennek a társadalmi jótékonyagra alapozó, tehát nem állami költségvetésű szervezetnek az élére Kirchner Hermann altábornagyot nevezték ki. Ő maga is résztvevője volt annak az 1914. szeptember 6-i, Tisza István miniszterelnök kezdeményezésére összehívott megbeszélésnek, amelyen megalakult „a Hadsegélyező Hivatal céljainak előmozdítására és kiegészítésére” az Országos Hadsegélyező Bizottság és annak hat albizottsága.²⁷ A Hadsegélyező Bizottság egyes törvényhatóságokban központi, községekben pedig helyi bizottságokat alakított.

A hadirokkant-ellátás és a hadigondozás szervezetének fejlődése

A háború hamar megváltoztatta a települések képét, ami különösen városokban volt szembeötlő: az utcákon megjelentek a bevonult férfiakat helyettesítő nők, úgy mint utcaseprők, lámpagyújtogatók, kalauzok, vagy kezelőtisztek. Ahogy teltek a hónapok, egyre nagyobb számban tűntek fel az utcán a harcok maradandó sérüléseket szenvedett és rokkant áldozatai. Az amputált lábak látványa annyira feltűnő volt, hogy a honvédelmi miniszter külön utasításban intézkedett, hogy művésztaggal lássák el a rokkantakat. A háború sérült és rokkant áldozatairól való gondoskodás egyik első kezdeményezője maga a miniszterelnök, Tisza István, aki 1915 tavaszán megalakította a *Csonkított és Béna Katonákat Gondozó Bizottságot* a sérültek orvosi utókezelése és a munkaképességük helyreállítása érdekében. A bizottsági keretek azonban elégtelennek bizonyultak, mivel a háború egyre több sérültjét kellett istápolni, ezért 1915. szeptember 15-én állami intézmény vette át a helyét, a *Magyar Királyi Rokkantügyi Hivatal*.²⁸ Erre annál is inkább szükség volt, mert az 1915. évi XV. törvénycikk a rokkantsegélyek szabályozásánál abból indult ki, hogy a rokkantakat lehetőleg vissza kell vezetni a munka világába, s ennek érdekében

²⁷ Karika Tímea: Az első világháborús hadigondozás Magyarországon. 2. rész (A hadigondozás kezdeti időszaka: előtérben a rokkantkérdés. A Csonkított és Béna Katonákat Gondozó Bizottság működése). https://nagyhaboru.blog.hu/2020/10/01/az_első_vilaghaborus_hadigondozas_magyarorszagon_2_resz (utolsó letöltés ideje: 2022. október 11.).

²⁸ Kocsis Piroska: Hadirokkant sors a második világháború után. *Archívnet*, 2010. 4. sz. http://www.archivnet.hu/hadtortenet/hadirokkant_sors_a_masodik_vilaghaboru_utan.html (utolsó letöltés ideje: 2022. október 3.).

velük kapcsolatban a hatósági nyomástól sem szabad visszariadni, ellenben az ügy érdekében biztosítani kell az utókezelés lehetőségét és a rokkantak szakmai képzettségét. E törvény 8. §-a szerint az a rokkant, aki az orvosi tanács által megállapított utókezelésnek, illetve a művétag alkalmazásának, valamint a gyakorlati oktatásnak nem veti alá magát, az a rokkantnyugdíjra és a rokkantotthonban való elhelyezésre való jogosultságát elveszíti.

Hogy a rokkantak munkában való elhelyezkedését megkönnyítsék, az 1916. évi IV. tc.²⁹ az ipari és más gazdasági foglalkozások gyakorlásához szükséges feltételek esetében könnyítések engedélyezésére hatalmazta fel a minisztériumot. E felhatalmazással a minisztérium élt is, s az 1916. évi 3053. M. E., valamint az 1918. évi 542. M. E. számú rendeleteivel könnyítéseket léptetett életbe, s ebben kérdésben később még több rendelet is napvilágot látott.

Jelentős előrelépést jelentett 1917-ben az Országos Hadigondozó Hivatal létrehozása, amit a kormány állított fel, közvetlenül a miniszterelnökség alá rendelve. A hivatal feladata a hadigondozás központi irányítása volt, míg a végrehajtó munkát szabályozó 900/1917. M. E. számú rendelet³⁰ a községekig lenyúló szervezet felállítását írta elő, mely a hadigondozói pártfogók és tanácsadók működésén alapult. Azzal azonban nem számolt a rendelet, hogy nálunk – sajnos – igen nehéz ilyen munkát önkéntes társadalmi tevékenység alapján elvégezni. Az országos hivatalt előbb gróf Klebelsberg Kuno miniszterelnökségi államtitkár, majd gróf Teleki Pál vezette.³¹ Teleki véleménye szerint: „A társadalmat még nem hatotta át eléggé az a tudat, hogy a háború okozta nyomorúság a maga méreteinél fogva már nem egy charitativ, hanem nemzetgazdasági probléma, hogy itt nem csak szívvel, hanem ésszel és plajbással a kézben kell dolgozni.” A fenti megállapítását a *Sociálpolitika és hadigondozás* című munkájában részletezte, melyet a hadigondozás napi feladatait végző népirodák vezetőinek szánt útmutatásként.

A minisztérium 1918. évi 3510. M. E. sz. rendelete a hadigondozó bizottságok mellé hadigondozó népirodákat állított fel, feladatukat a hadirokkantak és hadiárvaik panaszai és kérelmei felvételében és a szükséges intézkedések szorgalmazásában jelölve meg. Emellett intézkedett a hadigondozás kormánybiztosainak hatásköréről is. Egy ugyanekkor kelt másik rendelet a hadigondozás céljaira szánt adományok ellenőrzéséről és irányításáról szólt. Ezek az intézkedések sajnos meglehetősen későn születtek meg. A hivatal elsősorban a gyógyászati, majd a járadék-

²⁹ 1916. évi IV. törvénycikk a háború esetére szóló kivételes intézkedésekről alkotott törvények újabb kiegészítéséről. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=91600004.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D38> (utolsó letöltés ideje: 2023. január 11.).

³⁰ A m. kir. minisztérium 1917. évi 900. M. E. számú rendelete a hadirokkantakat és családjukat, továbbá a hadiárvaikat és a hadiözvegyeket gondozó szervezetről. (1917. március 8.) *Magyarországi Rendeletek Tára 1917.* 1. füzet. Budapest, 1917, 121–134.

³¹ A rokkantüggyel és a hadigondozással kapcsolatos elképzeléseikhez lásd Klebelsberg Kuno: *A magyar rokkantügy szervezete.* Budapest, 1916.; Teleki Pál: *Sociálpolitika és hadigondozás. Gyakorlati tapasztalatok alapján.* Budapest, 1918.

szolgáltatási rendszert alakította ki, továbbá a rokkantak polgári életben való elhelyezkedését segítette elő. A további szociális segítség kiépítését a háború végén bekövetkezett összeomlás félbeszakította.³²

Az állam a hadirokkantakon kívül a háború más kárvallottjairól is próbált gondoskodni, s a szerteágazó feladatok összefogására az 1917-es kormányváltás után, amikor Tisza helyett Esterházy Móric lett a miniszterelnök,³³ önálló minisztériumot alakítottak Népjóléti- és Munkaügyi Minisztérium néven. Az új minisztérium számos feladatot átvett a Belügyminisztériumtól: a közegészségügy, a betegellátás, a közjótékonyosság és az alapítványok ügyeit.

Gróf Apponyi Franciska szociális tevékenysége és a fóti „mintaintézmények”

A háború kitörését kövően az arisztokrácia több hölgy tagja is szerepet vállalt a jótékonykodásban, nemcsak az adakozásban, hanem az akciók szervezésében is. A legismertebb közülük a már említett Augusztina hercegnő, ám ugyancsak figyelemre méltó szerepet játszott gróf Károlyi Lászlóné Apponyi Franciska (1879–1958), akire jóval kevesebben emlékeznek, pedig a korban ismert és megbecsült tagja volt a jótékonykodásban élen járó arisztokrata hölgyek társaságának. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint az, hogy Sztérényi József államtitkár (1918 januárjától 1918 október végéig kereskedelemügyi miniszter) 1916-ban ismertető tanulmányt írt szervező munkájáról és annak eredményeiről *Egy szociális mintaintézmény – A fóti népjóléti központ* címmel.³⁴

Gróf Apponyi Franciska 1879-ben született egy nagy múltú arisztokrata családban, s fiatalon, 18 évesen ment férjhez a hasonlóképpen tekintélyes, előkelő családból származó gróf Károlyi Lászlóhoz (1859–1936), aki éppen két évtizeddel volt idősebb nála.³⁵ Kezdetben a füzérradványi Károlyi-kastélyt lakta a család, ahol két lányuk és egy fiuk született, majd amikor az idősödő gróf egyre többet betegeskedett, elhagyták a zempléni erdőbirtokot, s a Károlyiak fóti kastélyába költöztek, még jóval az első világháború kitörése előtt. Károlyi László és felesége, a Károlyi család szép hagyományát folytatva, az újpesti kórházat megalapító és azt alapítványán keresztül fenntartó Károlyi Sándor³⁶ halála után gondjaiba vette az 1899-ben

³² Suba János: Az Országos Hadigondozó Hivatal. *A Hadtörténeti Múzeum értesítője*, 2011/12. sz. 177–184.

³³ Esterházy Móric (1881–1960) magyar arisztokrata politikus 1905-től a főrendiházi tagja volt, 1910-től függetlenségi párti képviselő. 1917. június 15-től 1917. augusztus 23-ig töltötte be a miniszterelnöki posztot.

³⁴ Sztérényi József: *Egy szociális minta-intézmény – A fóti népjóléti központ. Munkaügyi Szemle*, 1916. december, 615–622. A tanulmány különnyomatban is megjelent (Budapest, 1917).

³⁵ Hirmann László: Gróf Apponyi Franciska. *Újpesti Helytörténeti Értesítő*, 18. évf. (2011) 3. sz. 26–28.

³⁶ Károlyi Sándor politikus, országgyűlési képviselő, akit az agrárius mozgalom elindítójának és a hazai szövetkezetek „atyjának” tekintenek, Apponyi Franciska férjének, gróf Károlyi Lászlónak

kórházzá vált újpesti intézményt. Károlyi László anyagilag támogatta a kórházat, majd 1911–12-ben feleségével együtt az épületet átalakította, új szárnyal bővítette, s különszoba-rendszert vezetett be szegény középosztálybeli betegek számára.

A grófnőt a háború kiváltotta rendkívüli helyzet indította arra, hogy idejét, energiáját, sőt részben pénzét és a családi vagyon egy részét áldozza Fóton a rászorultak megsegítésére. A háború után feljegyzéseiből és az általa alapított fóti intézmények működését dokumentáló iratokból állította össze naplóját, melyet *A háborús évek Fóton 1914–1918* címmel kívánt kiadni. A kiadásra végül a háborút követő anyagi nehézségei miatt nem került sor. A napló bepillantást nyújt a háború alatti fóti mindennapokba és a szerző gondolatvilágába is. Soraiból kitűnik, hogy belső meggyőződéséből fakadt a szegény nép gondjaival való törődés és a segítő szándék, amit a napló elejére írt jelmondata is tükröz: „*Akinek érdemén felül van, adósa annak, akinek hibáján kívül nincs.*”³⁷

Alighogy a férfiak elindultak a frontra, 1914. augusztus végén és szeptember elején Apponyi Franciska pár nap alatt megszervezte a *Fóthi községi segítő és népjóléti bizottság* működését, hogy istápolja a rászorultakat, elsősorban a családfő nélkül maradt asszonyokat, majd 1914 szeptemberében a fóti kastélyban Tanácsadó Irodát hozott létre. Naplójában erről ezt írta: „*a háborúval járó nehézségeken igyekeztem én a magam kis körében Tanácsadó Irodámmal segíteni, és talán nem minden siker nélkül, hisz közel voltam a fótiakhoz és mindegyikük számára nyitva volt az ajtó*”.³⁸ A grófnő az állami gondoskodást megelőzve vette pártfogásába a helyi szegény népet, s azt mindvégig jócskán felülmúlva járt elől jó példával, s adott mintát szociális intézmények szervezésére. „*A jelenlegi háború ezer olyan helyzetet teremtett, amilyenre példa még alig volt, s melynek legtöbbszörében a tanult ember is tanácstalan. Hát még az egyszerűbb nép! Súlyosbítja a helyzetet az is, hogy a háborúban mindenféle tájékozódás nehezebbé vált. A legegyszerűbb felvilágosításért nap-hosszat el kell állnia egy egy [sic!] szegény asszonynak akkor, amikor otthon várja gyermeke, a házatája, a munkája*”³⁹ – indokolta a Tanácsadó Iroda megalakítását, így folytatva: „*Az ügyes-bajos emberek száma nagyon is megszorozódott, személyzetük létszáma legtöbbszörre csökkent. Innen az időrabló várakozás. [...] Az a szegény asszony, ha már egyszer bejut, akkor szeretné is mindazt elmondani, ami a szívét nyomja, mert hát szóból ért az ember. Most pedig úgy van, hogy támaszát elvitték és még csak meg sem hallgatják a bajában. [...] Szóval azt igyekeztem a Tanácsadó Irodával pótolni, amit*

volt a nagybátyja. Az ő nevéhez fűződik Újpest fejlesztése mellett a Magyar Gazdaszövetség létrehozása és a Hangya Szövetkezet megalapítása is.

³⁷ Gróf Károlyi Lászlóné Apponyi Franciska grófnő: *A háborús évek Fóton 1914–1918*. MNL OL P 380-I.-14. 3.

³⁸ Apponyi: i. m. 80.

³⁹ Apponyi: i. m. 79–80.

az állam a hadviselés gondjai közt nem nyújthatott az itthon maradottaknak: apró-cseprő gondjaikkal való foglalkozást, meg egy kis támaszt és szeretetet a bevonult helyett.⁴⁰

A Tanácsadó Iroda volt a fóti intézmények központi szerve, mely 1915 januárjától a kastély parkjában, egy különálló épületben működött. Kezdetben főképp a frontkatonák és itthon maradt asszonyaik, családtagjaik ügyes-bajos dolgaival foglalkozott. Ruhaneművel, meleg holmival látta el a hadba vonulókat, tanácsokat adott katonai felmentések és szabadságolások intézésénél. Segítséget nyújtott kérések, levelek megírásában, közvetítette a katona és hozzátartozói között a pénz- és a csomagküldést. Ez főként azokban az esetekben volt nagy segítség, amikor a hozzátartozó vagy épp a katona analfabéta volt. Bizonyos hatósági feladatokat is átvett, illetve hivatalos szervek munkáját is segítette például gyámügyi esetekben, gyermekmenhelyi elhelyezéseknél, illetve „vadházasságok” rendezésében. Az iroda magára vállalta az eltűntek és a hadifogságba esett katonák utáni keresés megindítását, amihez feltételül szabta egy 15 pontos kérdőív kitöltését (ebben szükség esetén szintén segítséget nyújtottak). Hivatalos fogadóórát tartott munkanapokon délelőtt fél 10 és 11 óra között, de személyes megjelenés nélkül, írásban is lehetett az irodához fordulni. Két titkárnő, valamint díjazott és önkéntes segítők végezték az adminisztratív és a szervező munkát, a személyes ügyintézésben a grófnő közvetlenül részt vett.

A segítő és népjóléti bizottság a falu intelligenciájából szerveződött, s a grófnő elnöksége alatt működött. Az első feladata a helyi egyházak (katolikus, református és zsidó felekezet) karitatív tevékenységének összehangolása, megakadályozva, hogy a különböző adománygyűjtések, jótékony célú rendezvények átfedjék, vagy túl hamar kövessék egymást. Ez a bizottság felügyelte kezdetben a hadisegély-veleményezést is, amire később külön testületet alakítottak hadisegélyvéleményező bizottság néven. A grófnő, aki ezt a bizottságot is elnökölte, az állam által nyújtott hadisegély méltányos elosztására törekedett. Ehhez nemcsak részletes adatokat gyűjtött a helyben az érintettekről, hanem saját elveket és eljárást dolgozott ki. Sőt ez alapján javaslatokat fogalmazott meg a központi szervek számára, amit be is nyújtott. 1916. március 16-án felterjesztette a tárgyban *Fóth Községi Segítő és Népjóléti Bizottság* memorandumát a kormányhoz, s ugyanezt személyesen is átadta. Majd több mint egy évvel később, miután megalakult az új kormány, 1917. július 17-én a grófnő lényegében hasonló tartalmú beadvánnyal fordult Esterházy Móric miniszterelnökhöz. Ebben számba vette a hadisegélyezés korabeli hiányosságait és vázolta a saját javaslatát, gyakorlati példákon keresztül világítva meg az általa ajánlott megoldás előnyeit.⁴¹

⁴⁰ Uo.

⁴¹ Gr. Apponyi Franciska a miniszterelnökhöz írt beadványát közli a naplójában. Apponyi: i. m. 62–63.

A segítő és népjóléti bizottság feladatkörébe tartozott a fóti szegények támogatása, valamint a népkonyha működtetése is. A grófnő a nehéz szociális helyzetűekkel való rendszeres foglalkozás érdekében létrehozta a családlátogatók intézményét. Két leánya, Fruzsina és Klára is segített ebben a munkában. Hetente meglátogattak tíz-tíz szegényt, akik számára rászorultságuk alapján javasoltak támogatást, általában természetbeni segílyt, meghatározva egyúttal annak mértékét. A községet tizenhét körzetre osztották föl, és minden körzet élére egy-egy „szegénylátogató asszonyt” kértek föl, akik gyűlésen számoltak be tapasztalataikról.⁴² A tizenhét családlátogató hölgy feladata volt a környezettanulmányok felvétele, illetve javaslattétel a megsegítés módjára.

Apponyi Franciska a rászorultakat az eltérő helyzetük alapján, illetve a problémák jobb áttekinthetősége érdekében tipizálta, s öt főbb csoportot különített el. Az első csoportba azokat sorolta, akik tartósan betegek vagy súlyosan rokkantak, és nem képesek magukat fenntartani önerőből. A második csoportban azoknak az özvegyeknek kívánt segítséget nyújtani, akiknek a férje korán meghalt, és a gyermeknevelés miatt nem tudnak állandó munkát vállalni. A harmadik csoportba azok a gyermekek és fiatalok kerültek, akiknek a szülei meghaltak, vagy pedig a szülei nem tudták, esetleg nem akarták szülői kötelességüknek eleget téve felnevelni őket. A negyedik csoportot alkották az öregek és a szellemi fogyatékosok, akik magukat képtelenek voltak ellátni. A megsegítendőök ötödik csoportjába azok a munkanélküliek tartoztak, akik elvileg munkaképesek, de nincs munkájuk, vagy azért, mert nem találtak munkát, vagy azért, mert nem is kerestek.

A segítő és népjóléti bizottság a rászorultság mértéke alapján döntött a természetbeni segílyről, s a mindennapi megélhetéshez adtak élelmiszert, például tejet, burgonyát, lisztet, továbbá tüzelőanyagot. Az első évben kiosztottak 93 szekér tűzifát, 8904 liter tejet, mintegy ezer-ezer kg lisztet és burgonyát. A munkaképtelenekeket, ha nem volt eltartásukról gondoskodó családtagjuk vagy hozzátartozójuk, a község szegényházába vették fel.

A támogatásnak azonban más módja is volt. Károlyi László gróf a fóti Nagy-tó alatti területet felszántatta, és 1800 négyszögölnyi területet mért ki, melyet 76 rászoruló családnak adott ki feles bérletben való művelésre. A vetőmagot is az uradalom adta. A földet megművelőknek a krumplitermés felét a népkonyha számára kellett beszolgáltatniuk, ahol napi száz adag ételt osztottak szét ingyen a rászorulóknak. A többi termés és a konyhakerti vetemény a megmunkálóké maradt.⁴³ Pénzadományt csak rendkívüli esetben adott a bizottság, méghozzá szigorú elbírálás alapján, az első három évben, 1914-től 1916 végéig 59 fő kapott összesen 814 koronát. Visszafizetendő kölcsönt valamivel többet adtak, s jellemző, hogy viszonylag csekély összeget a kölcsönt kérő becsületszóra kapta, de a beszámolók

⁴² Szerényi: i. m. 617.

⁴³ Özv. Báthori Istvánné: *A fóthi példa. (Fóth község népjóléti intézményei)*. Budapest, 1916, 6.

szerint nem fordult elő olyan, hogy valaki adós maradt volna.⁴⁴ A támogatás egy további módja volt, hogy a rászorultak ingyenes orvosi ellátásban részesültek, s ingyen jutottak gyógyszerhez.

A Tanácsadó Iroda feladatköre idővel bővült és differenciálódott a grófné és Winkler Anna főtitkárnő irányítása alatt. Általános tanácsadást, útbaigazítást adott a hozzá fordulóknak a legkülönbözőbb ügyekben, az államsegélytől és a rokkantsegélytől az özvegyi nyugdíjon és a baleseti ügyeken át a házassági ügyekig, beadványok megírásáig és okmányok beszerzéséig. Foglalkozott állás- és munkaközvetítéssel, népoktató előadásokat és tanfolyamokat szervezett, továbbá nyilvános könyvtárat is működtetett, ahonnan kölcsönözni lehetett. A Tanácsadó Iroda adminisztrálta az összes főtí népjóléti intézmény tevékenységét, kimutatást készített a bevonult katonák és a hadifoglyok hollétéről és ügyeiről, vezette a csecsemőotthon törzskönyvét, az orvosi naplót, a szegények ételmezését és segélyezését, a jogi és egyéb tanácsadást. Kartotékkrendszert hoztak létre, törzslapot állítottak ki az Irodával kapcsolatba kerülő összes érintett részére. Üzleti pontossággal adminisztráltak mindent, amint azt a 23 féle könyvvezetés mutatja.⁴⁵

A Tanácsadó Iroda ügyvédje a főtí Károlyi-uradalom jogtanácsosa volt, aki ingyenes jogi tanácsadást nyújtott a hozzáfutóknak, sőt perekben díjtalan ügyvédi védelmet is biztosított.⁴⁶ Apponyi Franciska kezdeményezésére az Iroda személyre és esetre szabott német–magyar nyelvű „beszélő cédulával” látta el a frontra került férjük után kutakodó főtí asszonyokat, akik Bécsbe utaztak. Ilyen ügyesen összeállított cédulával szerzett tudomást több főtí asszony ura hollétéről, illetve hozatta haza a sebesültet távolabbi kórházakból, anélkül hogy németül egy szót is szólott volna.⁴⁷ A grófnő sokat fáradozott azért, hogy a távoli kórházakban hosszabb ideje ápolt beteg és sebesült katonákat a családjukhoz közeli, újpesti Károlyi Kórházba szállítsák. Ez kezdetben nehézkesen működött, ugyanis a Károlyi-kórház nem kapott közvetlen betegátvételtre engedélyt, mivel ez az engedély 300 betegágyhoz volt kötve, ám a 260 ágyas újpesti kórház kapacitása ezt nem érte el. Ezért a beteg vagy sebesült katonát más közeli kórházba kellett előbb „átkérni”, majd onnan tovább utaltatni. Ez így ment számtalan kérvény és kilincselés ellenére egészen addig, mígnem Apponyi Franciska – miután végigjárta az összes magyar hatóságot – 1916 decemberében felkereste Bécsben a hadügyminisztert, akitől megkapta az óhajtott engedélyt. Nemcsak Fót, hanem a váci és a gödöllői járás településeinek bevonultjai után is folytattak nyomozást, sőt még távolabbról is kaptak megkeresést. A főtí intézményeket bemutató brosúra adatai

⁴⁴ Sztérényi: *Munkásügyi...* 617.

⁴⁵ Báthori: *A főtí...* 7–9.

⁴⁶ Sztérényi: *Munkásügyi...* 618.

⁴⁷ Báthori: *A főtí...* 13.

szerint összesen 99 községből fordultak az Irodához, hogy a családhoz közelebbi kórházba kerülhessen a katona.⁴⁸

Apponyi Franciska hozta létre Fóton az ország első ingyenes orvosi ellátást biztosító anya- és csecsemővédő intézményét. Hatvan ágyra tervezett csecsemőotthont létesített, ahol a kisgyermek rendszeres orvosi ellenőrzés alatt álltak. Ennek következtében a településen már az első egy-két évben sikerült nagy mértékben leszorítania a csecsemőhalandóságot.⁴⁹ Az intézményt a fóti templom melletti apácázárda udvara és az iskola fogadta be. Tavasztól őszig, hajnali 4 órától este 10 óráig adhatták ide be a munkába menő anyák gyermekeiket, akiket az otthonban megfürdettek, tiszta ruhát kaptak, és bőséges táplálékot. Szakképzett ápolónők foglalkoztak velük. Hat hónapostól hároméves korig vették fel a gyerekeket, fizetnie kinek-kinek tehetsége szerint kellett. Naponta 20–34 fillér volt a fizetendő díj a csecsemők után, miközben csak az étkeztetésük fejéenként napi 74 fillérbe került. A szegény terhes nők ingyenes orvosi kezelésben részesültek, az uradalmi orvos látta el őket. A várandós nők számára rendelkezésre állt egy úgynevezett vándorkosár is, ami azt jelentette, hogy az újszülöttek gondozásához beszereztek egy garnitúra csecsemőkelengyét és egyéb szükséges eszközöket. Ez kevés összegbe került, azonban annál nagyobb segítséget jelentett a szülőanyák számára. Két községi bábát alkalmaztak, akik vándorkosarakkal jártak a szülő- és gyermekágyas anyákhoz, ellátva őket és csecsemőjüket tiszta, higiénikus kelengyével és holmival. A grófnő a fiatal anyákat havonta két vasárnap délután összegyűjtötte, előadásokat szervezett számukra. A fóti tapasztalatokat felhasználta az Országos Stefánia Szövetség, amely gróf Apponyi Albert vezetésével széleskörű szervező és propaganda tevékenységet fejtett ki az anya- és csecsemővédelem terén.⁵⁰ Apponyi Franciska kezdeményezésére és védnöksége mellett alakult meg a szövetség újpesti szervezete, ahol a grófnő előadásában felhívta a figyelmet a születések háború alatti óriási mértékű csökkenésére, valamint a csecsemő- és anyavédelem fontosságára.⁵¹

Apponyi Franciska foglalkoztató műhelyt is kialakított a kastély egyik melléképületében, melyet ugyancsak a Tanácsadó Iroda működtetett, kezdetben varrodaként, majd később egyéb munkákat is végeztek, például papucs- és cipőkészítést, és rokkant férfiakat is foglalkoztattak. A fiatal lányok megtanulhatták

⁴⁸ Adománygyűjtő broszúra a „Suum Cuique” javára. Tájékoztató a fóti népjóléti intézmények működéséről 1914–1920. MNL OL P 380 I-5-b-No. 5.

⁴⁹ Fóton a csecsemőhalandóság az 1914. évi 24%-ról 1915-ben 16%-ra, 1914-ben 14%-ra csökkent. Szterényi: i. m. 616.

⁵⁰ Stefánia hercegnő fővédnökségével 1915-ben jött létre az *Országos Stefánia Szövetség az Anyák és Csecsemők Védelmére*, amely 1917-től állami hatáskörben látta el feladatát.

⁵¹ Gróf Károlyi Lászlóné: *Az anya- és csecsemővédelemről. Előadás az Újpesti Stefánia Szövetség alakuló ülésén 1916. május 31-én*. Stefánia Szövetség az Anyák és Csecsemők Védelmére kiadványai, 4. Budapest, 1916.

a műhelyben a varrást, s elláthatták ruhaneművel a családjukat. Sokan éltek ezzel a lehetőséggel, és kivették részüket a háborús jótékonyságból is. Itt készültek azok a gyerekruhák is, melyekkel a karácsonyi ünnepélyen ajándékozták meg a gyermekeket. A műhelyben hadi megrendelésre cipőket készítettek, s ezáltal állandó keresethez jutottak az itt dolgozó nők, asszonyok, illetve rokkant férfiak.

Szterényi József a már említett tanulmányában nagyra értékelte Apponyi Franciska tevékenységét, elismerve, hogy nemcsak igen sokoldalú, hanem „rendszeres” és „mintaszerű” munkát végez, kiemelve, hogy itt „minden rendszerbe van foglalva”, az adminisztráció pedig olyan szakszerű és pontos, hogy „becsületére válnék bármely hatóságnak”. és szerinte mindez „olyan szervező tehetségre vall, amely közéletünkben ritkaságszámba megy”.⁵² A Fóton látottak alapján a települést „szociális minta-községnek”, a helyi intézmény-együttest pedig népjóléti központnak nevezte. Záró soraiban követendő mintának tekintette az itt látott megoldásokat: „...ez tényleg alkalmas követendő példának. Úgynevezett iskolapéldája a teljesen átgondolt, okos koncepciónak és példás végrehajtásnak. Amilyen ebben a teljességében megvalósítva kevés lesz más téren is az országban. Amilyent minden községben kellene megcsinálni. Akkor megszűnnék sok elégtelenség, erkölcsi tőkájében és számban szaporodnék a falu népe, a jótékonyság pedig szervezve lenne.”⁵³

A fóti szociális intézmények többsége a háborús összeomlás és a forradalmak zavaros időszaka után folytatta tevékenységét, beleértve a Tanácsadó Irodát, a népkonyhát, a csecsemőotthont, a foglalkoztató műhelyt, illetve a szegényházat, amely még az 1920-as évek végén is a vármegye legkorszerűbb és legjobban karbantartott ilyen jellegű intézményének számított.⁵⁴ 1914-től 1920-ig tartó adatsor szerint a háborús emberveszteség Fót társadalmát a következőképpen érintette: elesett és eltűnt összesen 71 fő, hadifogságba került 133 fő, s közülük 51 nem tért még 1920-ban haza. A hadirokkantak száma 86, a hadiözvegyeké 20, a hadiárváké 36 fő volt a háború után. A település egyik legnagyobb problémája a háború után a lakáshiány volt, ami részben abból adódott, hogy a századelőtől sokan költöztek ki ide a fővárosból: 871 fóti családból 175-nek nem volt saját háza, azaz a helyben élő családok mintegy ötödének házbért kellett fizetnie.⁵⁵

A fenti veszteségadatok, pontosabban a hadirokkantak nagy száma, illetve a lakásínség, továbbá rokkantak, a hadiözvegyek és hadiárvák nehéz helyzete arra indította Apponyi Franciskát, hogy kidolgozza egy családi házas telep felépítésé-

⁵² Szterényi: i. m. 622.

⁵³ Uo.

⁵⁴ Hámori Péter: A fóti Suum cuique-telep története. *Honismeret*, 28. évf. (2000.) 1. sz. 63.

⁵⁵ Adománygyűjtő brosúra a „Suum Cuique” javára. Tájékoztató a fóti népjóléti intézmények működéséről 1914–1920. MNL OL P 380 I–5–b–No. 5.

nek tervét hadirokkantak, hadiözvegyek és hadiárvák számára, amiben férje is támogatta. Bizonyára tudomása volt róla, hogy hasonló telepek már a háború alatt épületek külföldön, többek közt Németországban és Ausztriában is.⁵⁶ Mivel a kezdeményezés helyi erőkből, hatósági támogatás és jelentős adományozók bevonása nélkül megoldhatatlan feladat volt, ezért gróf Károlyi László 1921-ben gyűjtési engedélyért fordult Pest vármegye alispánjához és a belügyminiszterhez.

1921 tavaszán Apponyi Franciska *Suum Cuique* (Mindenkinek a magáét) elnevezéssel alapítványt hozott létre a férjével a hasonló névre keresztelt telep felépítése céljából. A telep létrejöttéhez szükséges terület egy részét a Károlyi-uradalomból hasították ki, s a gróf bocsátotta ellenszolgáltatás nélkül az alapítvány rendelkezésére, másik részét újpesti illetőségű cégtől vásárolták meg. Az elképzelés szerint a házakhoz kis kertek tartoztak, s az új településrészhez szolgáltató létesítményeket is terveztek. Alapos számítást végezve a grófné arra jutott, hogy egy-egy ház felépítése mintegy négyezer pengőbe kerül. Majd az alapítvány nevében az adományozásra való felhívást fogalmazott, melyben arra kérte a megszólított személyt, hogy adományozzon egy ház felépítésére négyezer pengőt, illetve – külföldiek esetében – annak megfelelő összeget. Összeköttetéseit felhasználva a felhívást legszélesebb körben terjesztette, elküldte magyar arisztokratákhoz, vállalatokhoz, külföldi barátokhoz és ismert személyiségekhez, összesen mintegy hatvan országba, többek közt a római pápához is, továbbá számos államférfihoz.⁵⁷

Sok országból érkezett támogatás az évek során, Belgiumtól Japánig, az Egyesült Államoktól Brazíliáig, Svédországtól Sziámig, Görögországtól Argentínáig. Az adományozók között volt XI. Pius pápa, Mussolini és Lord Rothermere, a japán császár és a sziámi uralkodó is. Az első 10 szoba-konyhás lakóház már 1921-ben elkészült hazai és külföldi támogatásokból.⁵⁸ A telep ünnepélyes átadására 1922. május 22-én került sor Horthy Miklós kormányzó és gróf Bethlen István miniszterelnök, valamint több hazai és külföldi adományozó jelenlétében. Minden átadott házon ott virított egy kis majolika tábla az adományozó ország zászlójával. A telepet a helybeliek később Fót-Újfalunak keresztelték el.⁵⁹ A felépített házak újdonsült birtokosai azonban nem ingyen jutottak tulajdonukhoz: minden családnak vállalnia kellett, hogy a ház értékét, azaz négyezer pengőt 25 év alatt egyenlő részletekben visszafizeti az alapítványnak, amiből az újabb házak felépítését tudja finanszírozni.

⁵⁶ Lásd a kor neves szakírója ezzel a témával foglalkozó munkáját. Czettler Ernő: *A rokkant-telepítés Németországban és Ausztriában*. Budapest, 1916.

⁵⁷ Forró Katalin: *Fót a XX. század küszöbén*. Budapest, 2002, 61.

⁵⁸ A felépült házak száma évenként a Suum Cuique telepen (kézzel írt összeállítás). MNL OL P 380-I-5-d-11–No. 2.

⁵⁹ Gróf Károlyi Lászlóné (szül. Apponyi Franciska): *Egy falu amelyet az egész világ épít. Fót-Újfalun. A Suum Cuique alap telepe. Az első ház épült 1921-ben*. Budapest, 1929.

A Suum Cuique Alap 1922-ben példásan megtervezett adománygyűjtő broszúrát is kiadott a telep továbbépítéséhez szükséges anyagi források előteremtéséhez. A kisméretű füzet tíz fekete-fehér képes levelezőlapot tartalmaz a fóti szociális létesítményekről, beleértve a Tanácsadó Irodát, a csecsemőotthont, valamint Fót-Újfalú tervét és eddigi építését. Mivel a foglalkoztatási gondok enyhítésére a háború után is szükség volt, ezért Fót-Újfaluba is varrodát s többféle háziipari tevékenységet terveztek.⁶⁰ A kivehető képeslapok előtt rövid ismertető olvasható magyar, francia és angol nyelven.⁶¹ Ebből a leendő támogató megismerhette Fót legfontosabb demográfiai adatait, háborús veszteségeit. A broszúra címszavakban sorolja fel a fóti szociális intézmények szerteágazó tevékenységét, az anya- és csecsemővédelemtől az egészségügyön és a szegényügyön át a Tanácsadó Iroda hatáskörébe tartozó ügyekig, s emellett több statisztikai adatot is közölt.

A telep és az azt működtető Suum Cuique Alap szabályzatát 1925-ben a népjóléti és munkaügyi miniszter is jóváhagyta, ami a helyi kezdeményezés egyfajta állami elismerését jelentette. Az eredményekről és a további tervekről 1929-ben jól szerkesztett, mutatós kiadvány számolt be.⁶² Ebből megtudhatjuk, hogy addigra 58 ház épült fel, s egy jól tervezett, korszerűen megalkotott telepes falu, egyfajta mintaközség jövőbeli képe tárul elénk, mely az elképzelés szerint szoros kapcsolatban állna a régi településsel, ugyanakkor külön iskolával, népházzal, azaz kultúrházzal rendelkezne. A grófnő a *Vasárnapi Ujság* riportjában így vallott a tervekről: „Legyen ebben a mintaközségben nemcsak palotaszerű községháza, de templom, egészséges lakóházak, kórház, orvos, vízvezeték, villany, iskola, és színház. Találkozzék itt minden emberbaráti intézmény a társadalmi bajok kiküszöbölésére és orvoslására.”⁶³ Igazán nagyot álmodott, mert miközben a politizáló közvélemény Nagymagyarországot siratta, s az igazságtalan államhatárokkal magyarázta az ország legtöbb baját, az ő víziója az volt, hogy hasonlóan megtervezett, a nép javát szolgáló mintaközségek épülnek majd a környéken, aztán az egész országban, végül a határainkon túl is: „Csináljuk meg Fóton az első mintaközséget, majd akadnak követők: lassan beövezzük a fővárost mintaközségekkel; aztán tovább gyűrűzünk kifelé, lépésről-lépésre haladva, egészen a trianoni határig; aztán átlépjük Csonka Magyarország határát kultúrával, fegyver nélkül...”⁶⁴

⁶⁰ Fót-Újfalú Foglalkoztató Műhely elnevezés alatt 1923-ban kezdte el tevékenységét a szövő-, a kosárfonó-, az asztalos- és az iparművészeti műhely hadirokkantak, hadiözvegyek és anyák alkalmazásával. Forró: i. m. 62.

⁶¹ Mivel Fót mint főváros környéki település a vasút megépülése után könnyen elérhetővé vált, s olcsóbb megélhetést nyújtott, a századelőtől folyamatos volt Budapestről a kitelepülés a községbe, főként gyári munkások, tisztviselők, nyugdíjasok érkeztek. Forró: i. m. 59.

⁶² Gróf Károlyi Lászlóné (szül. Apponyi Franciska): i. m.

⁶³ Surányi Miklós: Vasárnapi krónika. *Nemzeti Újság*, 1928. július 22.

⁶⁴ Uo.

Lehet mondani, hogy ezek az álmok túl merészek, irreálisan nagyra törőek voltak, hiszen a világgazdasági válság még a helyi tervek megvalósítását, a megtervezett fóti telep befejezését is megakadályozta, sőt az új településrész fejlődését is megtörte.⁶⁵ A létrejött telep így is figyelemre méltó alkotás, s ahogy Apponyi Franciska háború alatti fóti tevékenységére, úgy az új településrész felépítésére is illik a mintaadó jelleg.

⁶⁵ Hámori: *A fóti...* 65–67.